

УДК 631.115.1

ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ФЕРМЕРСЬКИХ ГОСПОДАРСТВ КАРПАТСЬКОГО РЕГІОНУ

Л. Гнатишин, к. е. н., доцент,

О. Прокопишин, к. е. н., доцент

Львівський національний аграрний університет

© Л. Гнатишин, О. Прокопишин, 2014

Гнатишин Л., Прокопишин О. Загальні тенденції розвитку та перспективи фермерських господарств Карпатського регіону

Зміна вектора аграрної та соціальної політики України вимагає нової стратегії щодо фермерських господарств. Тенденції сьогодення диктують умови, які здебільшого сприятливі для великотоварних аграрних підприємств. Однак у більшості регіонів України фермерські господарства залишаються важливим взаємопов'язаним елементом організаційної системи сільськогосподарського виробництва. Водночас існує низка стримувальних чинників розвитку малоземельних фермерських господарств Карпатського регіону, серед яких: відсутність державної підтримки малих господарств, обмеженість їх доступу до фінансових ресурсів, недосконалість законодавчої бази у сферах дозвільної системи та ліцензування, обмеженість участі в державних замовленнях тощо.

Завданням дослідження була оцінка результатів діяльності фермерських господарств Карпатського регіону та обґрунтування заходів щодо врегулювання й стимулювання їх подальшого розвитку. Протягом 2013 року фермерські господарства України збільшили виробництво сільськогосподарської продукції на 6,5%. Карпатський регіон має суттєвий вплив на показники виробництва валової продукції загалом і по праву може називатися тваринницьким фермерським регіоном України. Фермерські господарства Карпатського регіону як господарства з високою соціально-економічною роллю для сільських громад репрезентовані достатньо високими показниками діяльності на тлі розвитку фермерства України. Водночас для забезпечення подальшої ефективності діяльності фермерства Карпатського регіону державна політика потребує певних коректив:

1. Диференціації фермерських господарств за ознакою розміру землекористування;
2. Формування правових засад трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства малих розмірів, так звані внутрішньосільські, переважно самозайняті господарюючі суб'єкти зі статусом юридичної особи.
3. Імплементції сімейних фермерських господарств в існуюче правове поле зі збереженням відповідних фіскальних преференцій.
4. Розробки механізму надання державної підтримки фермерським господарствам малих розмірів на рівні із великими формами господарювання в аграрній сфері.

Ключові слова: фермерські господарства, сільське господарство, ефективність, земля, державна підтримка, Карпатський регіон.

Hnatyshyn L., Prokopyshyn O. General tendencies of development and prospects of farms of Carpathian region

Change of direction of agrarian and social policy of Ukraine requires new strategy as to farms activity. Modern tendencies force conditions, being mostly favorable for large-scale agrarian enterprises. Thus, in most of regions of Ukraine, farms are one of the main professional activity and important connecting element of organizational system of agricultural production. At the same time, there are some restraining factors of development of small-land farms of Carpathian region, among which are: lack of state support of small farms, limitation of their access to financial resources, imperfection of legislative base in the sphere of admitting system and licensing, limited possibility to participate in state orders etc.

Aim of the article is to make estimation of results of farms performance in Carpathian region and argumentation of measures as to settling and stimulation of their further development. During 2013, farms of Ukraine increased production by 6,5%. Carpathian region has a considerable impact on indicators of production of gross output in general and surely can be called an animal-breeding region of Ukraine. Farms of Carpathian region, as an economy of great social and economic importance for rural population, are represented by rather high indicators of performance in relation to the development of farming in Ukraine. Nevertheless, to secure further effective activity of farming of Carpathian region, the state should make some corrections:

1. Differentiation of farms according to a size of land holding.
-

2. *Establishment of legal fundamentals for transformation of private peasants' economies into family farms of small size, so-called inner rural, mostly self-employed economic subjects, having a status of juridical person.*
3. *Implementation of family farms into the existing legal field, securing corresponding fiscal preferences.*
4. *Development of a mechanism of state support for farms of small size at the same level as large forms of economies in agrarian sphere.*

Key words: farm, agriculture, efficiency, land, state support, Carpathian region.

Гнатюшин Л., Прокопюшин О. Общие тенденции развития и перспективы фермерских хозяйств Карпатского региона

Смена вектора аграрной и социальной политики Украины требует новой стратегии касательно фермерских хозяйств. Тенденции сегодняшнего дня диктуют условия, которые во многом способствуют большому аграрному предприятиям. Но все-таки в большинстве регионов Украины фермерские хозяйства остаются важным взаимосвязывающим элементом организационной системы сельскохозяйственного производства. В то же время существует ряд сдерживающих факторов развития малоземельных фермерских хозяйств Карпатского региона, среди которых: отсутствие государственной поддержки малых хозяйств, ограниченность их доступа к финансовым ресурсам, несовершенство законодательной базы в сферах системы разрешений и лицензирования, ограниченность участия в государственных заказах и др.

Заданием нашего исследования была оценка результатов деятельности фермерских хозяйств Карпатского региона и обоснование мер касательно урегулирования и стимуляции их дальнейшего развития. На протяжении 2013 года фермерские хозяйства Украины увеличили производство сельскохозяйственной продукции на 6,5%. Карпатский регион существенно влияет на показатели производства валовой продукции в общем и по праву может называться животноводческим регионом Украины. Фермерские хозяйства Карпатского региона как хозяйства с высокой социально-экономической ролью для сельских общин представлены достаточно значительными показателями деятельности на фоне развития фермерства в Украине. Вместе с этим для обеспечения дальнейшей эффективности деятельности фермерства Карпатского региона государственная политика нуждается в некоторых коррективах:

1. *Дифференциации фермерских хозяйств по показателю размера землепользования;*
2. *Формированию правовых основ трансформации личных крестьянских хозяйств в семейные фермерские хозяйства малых размеров, так называемые внутрисельские, в основном самозанятые экономические субъекты со статусом юридической особы;*
3. *Имплементации семейных фермерских хозяйств в существующее правовое поле с сохранением соответствующих фискальных преференций;*
4. *Разработки механизма предоставления государственной поддержки фермерским хозяйствам малых размеров на равне с большими формами ведения хозяйства в аграрной сфере.*

Ключевые слова: фермерское хозяйство, сельское хозяйство, эффективность, земля, государственная поддержка, Карпатский регион.

Постановка проблеми. Як відомо, 2014 рік був оголошений Міжнародним роком сімейних фермерських господарств, тому для вітчизняного фермерства сучасний етап повинен стати переломним і визначальним щодо стратегії подальшого розвитку. Тенденції сьогодення диктують умови, які здебільшого сприятливі для великотоварних аграрних підприємств. Однак у більшості регіонів України фермерські господарства залишаються важливим взаємопов'язаним елементом організаційної системи сільськогосподарського виробництва. При цьому найгострішою проблемою фермерства є не стільки відсутність можливостей адаптуватися до змінних правил конкуренції, скільки соціальні наслідки швидкої реструктуризації і модернізації [3, с. 30]. Водночас існує низка інших стримувальних чинників розвитку малоземельних фермерських господарств Кар-

патського регіону, серед яких: відсутність державної підтримки малих господарств; обмеженість їх доступу до фінансових ресурсів; недосконалість законодавчої бази у сферах дозвільної системи та ліцензування; обмеженість участі в державних замовленнях тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням теорії фермерства, його суспільної і виробничої специфіки присвячено низку наукових праць. Особливу увагу наслідкам аграрних реформ, діяльності фермерських господарств, визначенню їх місця у структурі аграрного виробництва, соціально-економічному розвитку України і Карпатського регіону зокрема приділили Липчук В. В. [7], Гнатюшин Л. Б. [2; 3] та ін.; Артеменко А. М. [1], Горьовий В. П. [4], Мамуль Л. О. [9] досліджували механізм державної підтримки фермерів, соціально-економічні умови й систему ресурсного забезпечення таких господарств.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Враховуючи особливості діяльності, обмежені розміри землекористування, низький рівень технічної забезпеченості, конкурентоспроможність фермерських господарств повинна бути своєрідним проявом результатів конкурентної боротьби не окремих суб'єктів, а форми господарювання загалом [2].

Постановка завдання. Завдання нашого дослідження – оцінити результати діяльності фермерських господарств Карпатського регіону та обґрунтувати заходи щодо врегулювання й стимулювання їх подальшого розвитку.

Виклад основного матеріалу. Український фермер сьогодні вже сформувався і як господарник, і як виробник. За даними про-

фільного міністерства, протягом 2013 року фермерські господарства збільшили виробництво сільськогосподарської продукції на 6,5% [9].

Вагому частку у показниках результативності забезпечують фермерські господарства Карпатського регіону, де формування багатокладної економіки і становлення приватних форм господарювання мають історичні особливості. Специфіка ведення сільського господарства в регіоні зумовлена передусім особливостями рельєфу та ґрунтами.

У табл. 1 показано різницю в землезабезпеченні й розвитку фермерства в Карпатському регіоні та Україні.

Таблиця 1

Динаміка площ землекористування фермерських господарств*

Показник	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатського регіону, %
		Усього	у т.ч. область регіону					
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька		
Кількість фермерських господарств, од.	2010	3897	1606	561	956	774	41524	9,4
	2011	3871	1584	561	944	782	40965	9,4
	2012	3868	1537	565	1009	757	40676	9,5
Площа сільськогосподарських угідь, тис. га	2010	117,2	13,7	23,5	52,1	27,9	4290,8	2,7
	2011	122,2	13,0	25,0	55,0	29,2	4345,9	2,8
	2012	119,6	11,7	26,0	52,1	29,8	4389,4	2,7
з неї взято в оренду, тис. га	2010	95,7	6,7	18,8	48,3	21,9	3432,0	2,8
	2011	97,7	6,3	20,1	45,3	26,0	3508,4	2,8
	2012	108,6	7,5	24,1	47,7	29,3	3635,8	3,0
Припадає на одне господарство, га	2010	30,1	8,5	41,9	54,5	36,0	103,3	-73,2
	2011	31,6	8,2	44,6	58,3	37,3	106,1	-74,5
	2012	30,9	7,6	46,0	51,6	39,4	107,9	-77,0
в т.ч. орендованої, га	2010	24,6	4,7	33,5	50,5	28,3	82,7	-58,1
	2011	25,2	4,0	35,8	48,0	33,2	85,6	-60,4
	2012	28,1	4,9	42,7	47,3	38,7	89,4	-61,3
Площа ріллі, тис. га	2010	106,7	12,3	22,0	47,4	25,0	4161,9	2,6
	2011	111,1	11,5	23,5	49,7	26,4	4221,9	2,6
	2012	108,8	10,6	25,3	46,1	26,8	4260,7	2,6
Припадає на одне господарство, га	2010	27,4	7,7	39,2	49,6	32,3	100,2	-72,8
	2011	28,7	7,3	41,9	58,3	33,8	103,1	-74,4
	2012	28,1	7,6	44,8	45,7	35,4	104,7	-76,6

* Джерело: [11, с. 26; 15, с. 351-353].

На сучасному етапі основною проблемою фермерських господарств Карпатського регіону залишаються їх малі розміри, що обмежує маневри та виробничі можливості. Зокрема на тлі зменшення кількості фермерсь-

ких господарств на 29 одиниць спостерігаємо збільшення загальної площі сільськогосподарських угідь на 2,4 тис. га та середнього розміру господарства – на 0,8 га. Це відбулося, як правило, за рахунок нестабільних ко-

ливань показників кількості фермерських господарств і площ землекористування в областях регіону. Лише в Івано-Франківській області окреслилася чітка тенденція до зростання досліджуваних показників. У Чернівецькій області кількість фермерських господарств за 2010-2012 роки різко зменшилася (на 25 одиниць проти 2011 року), однак площі сільськогосподарських угідь та ріллі залишаються практично на рівні попередніх років, що мало вплив на зростання середнього розміру одного фермерського господарства області.

Вирішальним чинником у зазначеному аспекті є розвиток орендних відносин, який може забезпечити необхідні ресурсні параметри суб'єктів господарювання, зокрема стосовно земельних ресурсів. Бачимо, що

загалом фермери взяли в оренду 82,8% земельних угідь. У Карпатському регіоні цей показник дещо вищий – 90,6%. Світовий досвід свідчить, що переваги земельних орендних відносин зумовлені тим, що за умов оренди вивільняються фінансові ресурси для інвестицій в інноваційні засоби механізації, нові технології, будівництво нових приміщень [8, с. 14].

За всю історію розвитку українського фермерства розміри господарств змінювалися по-різному. Особливістю є те, що навіть у межах одного регіону, де сформувалися фактично типові умови господарювання, спостерігаються різні за розмірами господарства. Так, середні розміри ферм у Львівській області у 6,8 раза більші, ніж у сусідній Закарпатській (рис. 1).

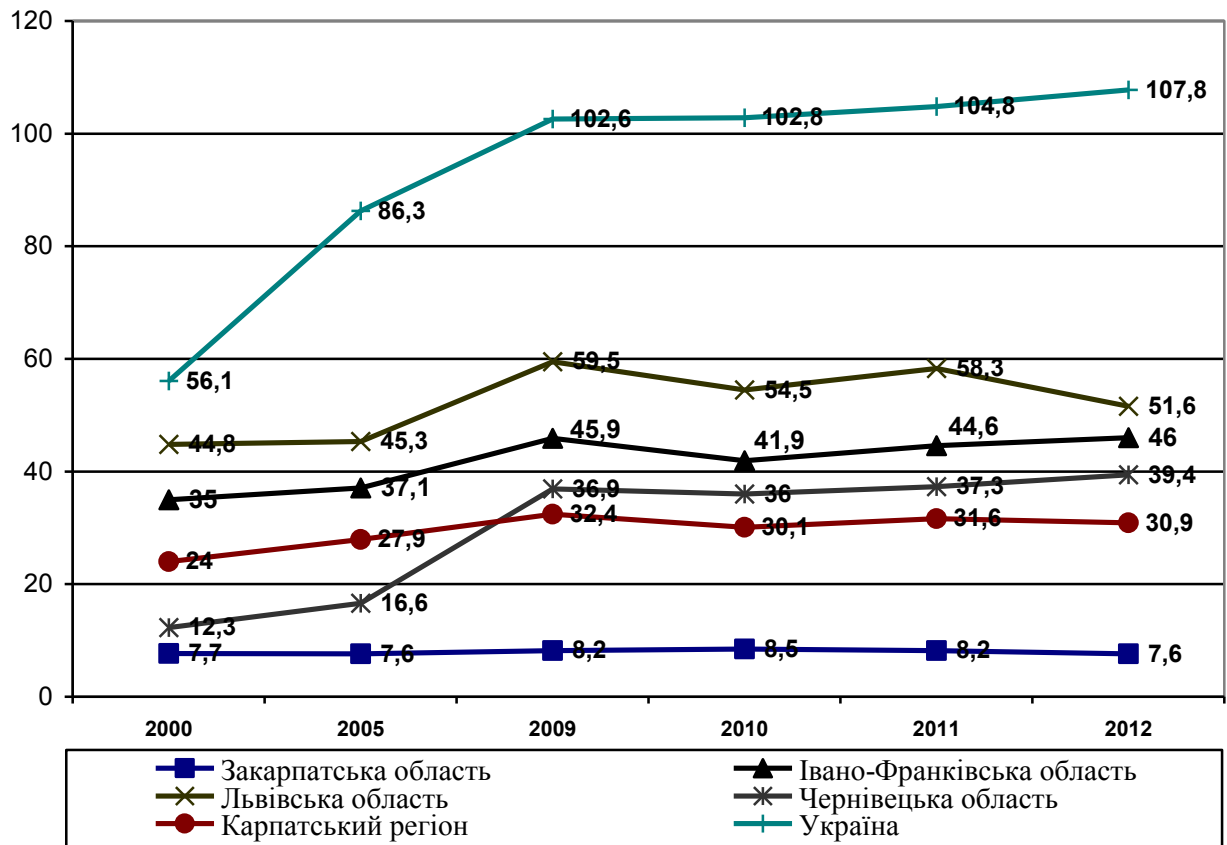

Рис. 1. Динаміка зміни середніх розмірів фермерських господарств Карпатського регіону та України, га*.

* Джерело: [15, с. 351-353].

Як бачимо, фермерські господарства Карпатського регіону є відносно малоземельними, проте спостерігаємо широку варіацію розмірів фермерських господарств: від 7,6 га у Закарпатській області до 51,6 га – у Львівській. У Закарпатській області за найбільшої

кількості зареєстрованих фермерських господарств серед областей Карпатського регіону розміри господарств є найменшими, що зумовлено особливостями географічного положення. Крім того, впродовж останніх дванадцяти років ситуація практично незмінна.

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО: СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

Натомість у Чернівецькій області середні розміри фермерських господарств у 2012 році були вищими порівняно з 2000 роком у 3,2 рази. Збільшення розмірів фермерських господарств Карпатського регіону відбувається під впливом загальнодержавної тенденції, хоча значно повільнішими темпами. Сукупність об'єктивних і суб'єктивних чинників, процеси укрупнення і банкрутства підприємств призвели до посилення розширення фермерських господарств за роз-

мірами. Очевидно, що цей процес триватиме й далі, оскільки різні господарства перебувають на різних стадіях розвитку: одні тільки створюються, інші вже нагромадили достатній виробничий потенціал, чітко сформували свої виробничі програми, налагодили відповідні контакти, зрештою знайшли свою нішу на аграрному ринку.

Основною формою використання основного засобу виробництва у сільському господарстві – землі – є посівна площа (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка посівних площ під основними сільськогосподарськими культурами у фермерських господарствах у регіональному розрізі, тис. га*

Сільськогосподарська культура	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатського регіону, %
		Разом посівних площ	у т. ч. область регіону					
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька		
Зернові та зернобобові	2010	64,3	7,1	12,4	35,7	9,1	2145,5	3,0
	2011	63,0	7,5	13,6	32,9	9,0	2215,8	2,8
	2012	66,4	7,2	16,1	32,9	10,2	2103,3	3,2
Цукрові буряки (фабричні)	2010	3,0	-	1,1	1,8	0,1	46,0	6,5
	2011	2,2	-	0,8	1,3	0,1	41,2	5,3
	2012	1,7	-	0,3	1,4	-	31,9	5,3
Картопля	2010	1,3	0,4	0,2	0,6	0,1	10,1	12,9
	2011	1,5	0,4	0,2	0,7	0,2	13,1	11,5
	2012	1,6	0,3	0,3	0,8	0,2	14,7	10,9
Овочі	2010	0,8	0,1	0,1	0,5	0,1	13,3	6,0
	2011	1,3	0,1	0,2	0,8	0,2	16,2	8,0
	2012	1,1	0,1	0,2	0,7	0,1	13,1	8,4
Кукурудза	2010	6,0	2,0	1,2	2,1	0,7	256,0	
	2011	9,6	2,5	2,5	3,5	1,1	388,9	
	2012	10,1	2,4	3,0	2,6	2,1	489,6	

* Джерело: [5, с. 73; 6, с. 86; 12, с. 28; 13, с. 187; 14, с. 27; 15, с. 170; 16, с. 13; 17, с. 23, 25, 28, 29].

Наведена в табл. 2 інформація не вказує на радикальні структурні зрушення всередині категорій посівних площ. Як у загальнодержавному, так і в регіональному розрізі посівні площі під основними культурами мають тенденцію до зменшення (лише площі під картоплею загалом в Україні протягом останніх трьох років збільшилися на 45,5%, або 4,6 тис. га). Структура посівів у фермерських господарствах представлена традиційно в загальному контексті рослинництва України – переважають площі під зерновими і зернобобовими. У Карпатському регіоні

площі під зерновими у структурі посівних площ під основними культурами у 2012 році займали 93,8%, загалом в Україні цей показник був ще вищим – 98,7%. Загальною тенденцією є зменшення площ під цукровими буряками. Упродовж трьох останніх років у Карпатському регіоні посіви зменшилися практично удвоє, а в Україні загалом – на 30,6%, або на 14,1 тис. га. У звітному році під цю культуру фермери Карпатського регіону відвели лише 2,4% площ, а України – 1,5%. Звичайно, перевага фермерів Західної України за досліджуваним показником част-

ково зумовлена вищою концентрацією у цьому регіоні бурякопереробних заводів із добрим автотранспортним і залізничним сполученням.

Обсяг виробництва сільськогосподарської продукції – один з основних показників, які

характеризують діяльність фермерського господарства, адже від нього залежить розмір реалізації продукції і, як наслідок, рівень її повної собівартості, сума прибутку, ступінь задоволення потреб населення в продуктах харчування тощо (рис. 2).

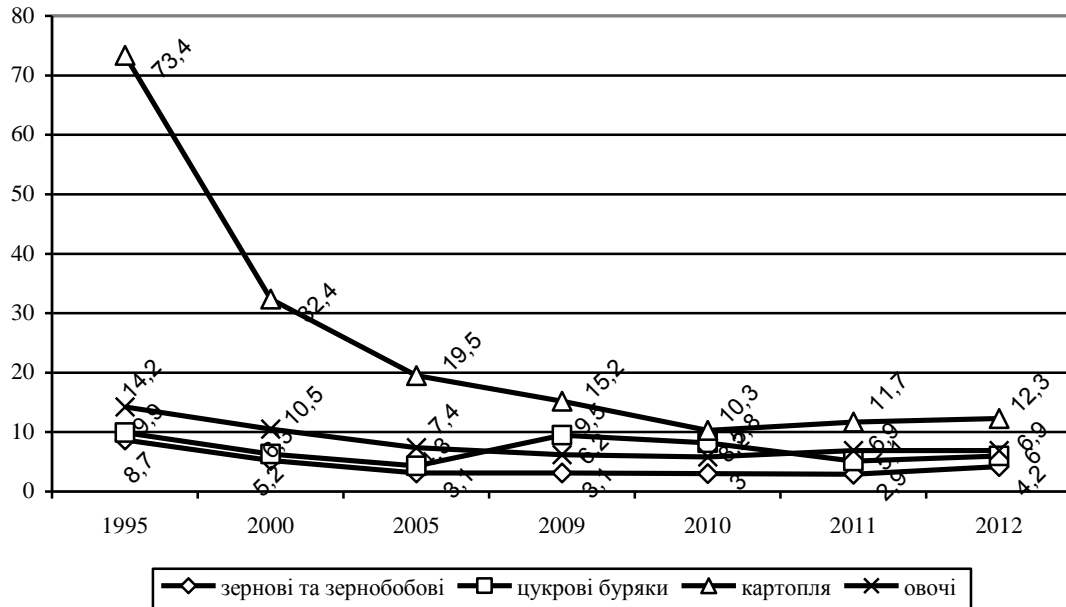

Рис. 2. Динаміка валового збору основних сільськогосподарських культур фермерськими господарствами Карпатського регіону, %*.

* Джерело: [13, с. 151; 15, с. 169; 16, с. 14; 17, с. 22, 24, 27, 28].

З рис. 2 бачимо, що у структурі виробництва рослинницької продукції фермерами України Карпатський регіон посідає помітне місце, хоча за всіма наведеними показниками спостерігаємо тенденцію до зменшення. Найбільша частка валового збору сільськогосподарських культур у фермерів Карпатського регіону припадає на картоплю – 12,3% у 2012 році. Значення цього показника має найдинамічнішу тенденцію за весь період дослідження – починаючи з 1995 року він зменшився майже у шість разів. Однак це не означає, що фермери України стали вирощувати менше картоплі – відбувся перерозподіл площ вирощування цієї культури, значно збільшилися посіви у Подільському та Київському регіонах. При цьому, оскільки посівні площі у межах Карпатського регіону і країни більш-менш стабільні з року в рік, то основною причиною коливання валових зборів сільськогосподарських культур є коливання їх врожайності. З цього приводу особливо показним є вирощування цукрового буряку у фермерських господарствах Карпатського регіону. Беручи

до уваги згортання вирощування цієї культури у фермерських господарствах Чернівецької області, зменшення площ посівів в Івано-Франківській області на 0,8 тис. га, Львівській – на 0,4 тис. га і загальне зменшення площ посівів у Карпатському регіоні на 1,3 тис. га, фермери цього регіону домоглися за рахунок приросту урожайності за останній рік на 51,9 ц/га збільшити частку валового збору коренеплодів у загальному заліку фермерських господарств України на 0,9 відсоткових пункту. Отож, за раціонального використання потенціалу навіть на малих земельних наділах можна отримувати бажані врожаї. Але водночас постає риторичне запитання, чи не приховані у перевазі фермерства прогалини у звітності, надмірні трудові зусилля фермерів і максимізація зношення отриманої під час приватизації техніки.

Інформація про розмір валової продукції (табл. 3) дає підстави констатувати, що фермерські господарства Карпатського регіону спеціалізуються на виробництві рослинницької продукції.

Таблиця 3

**Динаміка виробництва валової продукції фермерськими господарствами
України (у постійних цінах 2010 р), млн грн***

Валова продукція	Рік	Карпатський регіон					Україна	Частка Карпатсько-го регіону, %
		Разом	у т.ч. область регіону					
			Закарпатська	Івано-Франківська	Львівська	Чернівецька		
Валова продукція, всього	2005	259,0	38,0	49,3	148,0	23,7	8177,5	3,2
	2009	674,8	40,9	82,6	469,5	81,8	12119,1	5,6
	2010	759,3	52,1	84,2	502,2	120,8	11965,8	6,3
	2011	851,2	64,4	127,9	525,7	133,2	16192,5	5,3
	2012	957,5	82,5	147,8	584,8	142,4	14111,1	6,8
в т.ч. рослинництва	2005	178,0	22,9	39,2	94,4	21,5	7719,2	2,3
	2009	333,7	24,6	69,8	170,1	69,2	11125,2	3,0
	2010	367,6	25,4	68,9	166,9	106,4	10840,9	3,4
	2011	461,6	40,9	113,5	186,7	120,5	14997,7	3,1
	2012	520,4	55,8	131,5	208,3	124,8	12843,1	4,1
тваринництва	2005	81,0	15,1	10,1	53,6	2,2	458,3	17,7
	2009	341,1	16,3	12,8	299,4	12,6	993,9	34,3
	2010	391,7	26,7	15,3	335,3	14,4	1124,9	34,8
	2011	389,6	23,5	14,4	339,0	12,7	1194,8	32,6
	2012	437,1	26,7	16,3	376,5	17,6	1268,0	34,5

*Джерело: [13, с. 153; 15, с. 168, 351, 354-356; 16, с. 9; 17, с. 13, 14].

У 2012 році її частка в загальному обсязі виробництва сільськогосподарської продукції становила 54,3%. Однак в обласному розрізі вирізняється Львівська область, де частка валової продукції тваринництва з фермерських господарств у 2012 році становила 64,4%. Фермери Львівщини переважно займаються птахівництвом і розведенням свиней. Водночас чітко виражений тваринницький напрям у Львівській області не має суттєвого впливу на загальну картину спеціалізації регіону. Даються взнаки великі обсяги валової продукції рослинництва у сусідніх областях. Зокрема у фермерів Закарпатської області добре розвинуто овочівництво (картоплярство), Чернівецької – зернове господарство, фермери Чернівецьчини та Львівщи-

ни мають добрі результати у вирощуванні цукрового буряку.

Проте Карпатський регіон суттєво впливає на показники виробництва валової продукції загалом і по праву може називатися тваринницьким фермерським регіоном України. Зокрема на тлі чітко вираженого прервалювання виробництва продукції рослинництва фермерами України (91,0% у 2012 році) частка валової продукції тваринництва від фермерів Карпатського регіону коливається в межах 17,7-34,8% і за період дослідження має тенденцію до збільшення.

Висновки. Фермерські господарства Карпатського регіону як господарства з високою соціально-економічною роллю для сільських громад репрезентовані достатньо високими

показниками діяльності на тлі розвитку фермерства України. Водночас для забезпечення подальшої ефективності діяльності фермерства Карпатського регіону державна політика потребує певних коректив:

1. Диференціації фермерських господарств за ознакою розміру землекористування;

2. Формування правових засад трансформації особистих селянських господарств у сімейні фермерські господарства малих роз-

мірів, так звані внутрішньосільські, переважно самозайняті господарюючі суб'єкти зі статусом юридичної особи;

3. Імплементатії сімейних фермерських господарств в існуюче правове поле зі збереженням відповідних фіскальних преференцій;

4. Розробки механізму надання державної підтримки фермерським господарствам малих розмірів на рівні з великими формами господарювання в аграрній сфері.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК

1. Артеменко А. М. *Організаційно-економічні основи розвитку фермерських господарств* : монографія / А. М. Артеменко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 272 с.

2. Гнатишин Л. Б. *Конкурентоспроможність фермерських господарств у системі відтворення їх виробничого потенціалу* / Л. Б. Гнатишин // *Аграрна економіка*. – 2011. – Т. 4, № 1-4. – С. 10-17.

3. Гнатишин Л. Б. *Фермерські господарства в організаційній системі сільськогосподарського виробництва* / Л. Б. Гнатишин // *Аграрна економіка*. – 2012. – Т. 5, № 1-2. – С. 26-31.

4. Горьовий В. П. *Фермерство України: теорія, методологія, практика* : монографія / В. П. Горьовий. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 540 с.

5. *Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2011 рік* : стат. бюл. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 137 с.

6. *Збір урожаю сільськогосподарських культур, плодів, ягід та винограду в регіонах України за 2012 рік* : стат. бюл. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 137 с.

7. Липчук В. В. *Фермерські господарства: стан, проблеми та стратегії розвитку* : монографія / В. В. Липчук, Л. Б. Гнатишин, О. М. Кордоба. – Львів : Магнолія-2006, 2010. – 236 с.

8. Манько І. П. *Застосування грошової оцінки землі в регулюванні земельних відносин України* : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук : спец. 08.02.03 "Організація, управління і регулювання економікою" / І. П. Манько. – Ужгород, 2005. – 22 с.

9. Мармуль Л. О. *Ефективність підприємницької діяльності фермерських господарств* : монографія / Л. О. Мармуль, О. Л. Гальцова. – К. : ННЦ ІАЕ, 2006. – 204 с.

10. *Мінагрополітики: В Україні налічується понад 40 тисяч фермерських господарств* [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pohlyad.com:news/n/38554>.

11. *Основні економічні показники виробництва продукції сільського господарства в сільськогосподарських підприємствах за 2012 рік* : стат. бюл. – К. : Державна служба статистики України, 2013. – 88 с.

12. *Посівні площі сільськогосподарських культур під урожай 2010 року* : стат. бюл. – К. : Державна служба статистики України, 2010. – 55 с.

13. *Розвиток села Івано-Франківщини* : стат. зб. за 2012 рік. – Івано-Франківськ : ГУСуІ-ФО, 2013. – 330 с.

14. *Сільське господарство Закарпаття* : статистичний збірник за 2012 рік. – Ужгород : ГУСуЗО, 2013. – 52 с.

15. *Сільське господарство України за 2012 рік* : стат. зб. / за ред. О. М. Прокопенка. – К. : Державний комітет статистики України, 2013. – 402 с.

16. *Фермерські господарства Львівщини* : стат. зб. за 2012 рік. – Львів : ГУСуЛО, 2013. – 114 с.

17. *Фермерські господарства Чернівецької області у 2012 році* : стат. зб. – Чернівці : ГУСуЧО, 2013. – 48 с.

